Birutė SALATKIENĖ

KURTUVĖNŲ DVARO SODYBOS TYRINĖJIMAI 1998 M.

Kurtuvėnų dvaras (Šiaulių r.) istoriniuose šaltiniuose minimas nuo 1498 m., kai dvaro savininkas Mikalojus Jaugėlavičius Kurtuvėnų bažnyčiai padovanojo kaimą su 6 gyventojais. Kurtuvėnų dvaras išsilaikė daugiau kaip 500 metų, jo istoriją tyrinėjo istorikė Jūratė Valužytė. 1940 m. tarybų valdžia dvarą nacionalizavo. Tarybiniais metais dvaras priklausė kolūkiui. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo čia buvo Kurtuvėnų žemės ūkio bendrovė. 1993 04 27 centrinė Kurtuvėnų dvaro sodybos dalis buvo priskirta 1992 m. įsikūrusiam Kurtuvėnų regioniniam parkui, įeinančiam į Šiaulių miškų urėdijos teritoriją. Kurtuvėnų dvaras daug šimtmečių buvo regiono ekonominis ir kultūrinis centras, todėl neatsitiktinai jo sodyba buvo pasirinkta regioninio parko centru, siekiant ne tik neleisti sunykti paskutiniams jos elementams, bet pamažu pradėti rekonstravimą.

Paskutinis dvaro rūmų pastatas, statytas XIX a. pab. dvarininkų Pliaterių, buvo sudegintas Pirmojo pasaulinio karo metais. Po gaisro jis nebuvo atstatytas ir gyvenamas, bet išstovėjo iki 1957 m., kai vietinių gyventojų buvo išardytas, o iš jo plytų pastatyta keletas miestelio namų. Dvaro oficina – tarnų namas ir ūkiniai pastatai išsilaikė geriau. Oficina po Antrojo pasaulinio karo kurį laiką dar buvo gyvenamasis namas, vėliau prie jos pastatytas priestatas, išgriautos vidinės pertvaros ir įrengti kultūros namai. Apie 1984 m. jie sudegė.

Kurtuvėnų regioninis parkas nutarė atstatyti dvaro oficiną tokią, kokia ji buvo iš pradžių, ir įkurti čia savo administraciją. Prieš rekonstravimą buvo atlikti istoriniai dvaro (žr. Valužytė J. Buvusi Kurtuvėnų dvaro sodyba, *Kurtuva. Kurtuvėnų regioninio parko metraštis*, 1996, Šiauliai, 1996, p. 5–14) ir archeologiniai oficinos tyrinėjimai. 1995 m. kovo mėn. šurfuoti oficinos pamatai, o rudenį ištirtas jos pastato vidus (žr. Salatkienė B.: *ATL 1994 ir 1995 metais*, V., 1996, p. 204–205; Salatkienė B. Kurtuvėnai – piliakalnis, dvaras, miestelis, *Kurtuva. Kurtuvėnų regioninio parko metraštis*, 1996, Šiauliai, 1996, p. 15–22.). Šių tyrinėjimų metu aptiktas dvaro sodybos kultūrinis sluoksnis. Po oficinos pamatais rasta atliekų duobė, užkonservuota

XIX a. pab., kurioje rasta daugiau kaip tūkstantis radinių iš XVI–XIX a. Pirminiai šių tyrinėjimų duomenys yra paskelbti.

1998 m. buvo numatyta baigti oficinos rekonstrukciją. Reikėjo nutiesti telefono kabelį, įrengti kanalizaciją ir nutiesti elektros kabelį nuo stulpo, esančio už 100 m į P nuo oficinos, iki R svirno galo, kur įrengta elektros skydinė. Prieš atliekant šiuos darbus, tose vietose buvo numatyti archeologiniai tyrinėjimai. Sudarant archeologinių tyrinėjimų programą, numatyta kasinėti tik šias dvaro sodybos vietas, tačiau, pradėjus aplinkos tvarkymą pagal architektės R. Smilgevičiūtės projektą, ekskavatoriumi buvo nuimtas viršutinis 18 m ilgio ir 3–5 m pločio sluoksnis plote priešais paradines oficinos duris, V jos pusėje. Kasinėjimų plotas tapo didesnis nei numatyta programoje, tačiau visi kasinėtieji plotai buvo būsimųjų žemės darbų vietose.

1998 m. Kurtuvėnų dvaro sodyboje ištirtas 375 m^2 plotas.

Dvaro sodybą kirto telefono, elektros ir kanalizacijos tranšėjos iš R į V ir iš ŠR į PV. Užfiksuotas 10–100 cm storio kultūrinis sluoksnis, atrastos 2 dvaro sodybos tvoros, 7 pastatų pamatai, XIX a. Pliaterių rūmų pamatų ŠR kampas su laštaku ir lietaus kanalizacija, 2–iejų puodyninių koklių degimo krosnių liekanos, akmenimis grįsto parko takelio fragmentas ir apie 2000 radinių. Tai statybinės medžiagos: plytos, čerpės, kalkių skiedinys, tinkas, grindų plokštės, langų stiklas, puodyninių ir plokštinių lygių bei reljefinių, įvairių spalvų glazūruotų ir neglazūruotų koklių fragmentai, karnizai, karūnėlės, molinių lipdytų ir žiestų bei glazūruotų puodų šukės, fajansinių, porcelianinių, stiklinių ir metalinių indų fragmentai, rankų darbo stikliniai vyno buteliai.

Kultūrinis sluoksnis. Tyrinėtas kultūrinis sluoksnis daugelyje vietų buvo labai sumaišytas, ilgą laiką ir nuolat kasant pamatus daugybei dvaro pastatų, duobių ir kitais būdais. Jis nėra vienalytis. Žemiausias, apatinis, 30 cm storio jo horizontas aptiktas telefono tranšėjos 53–iajame kvadrate, 90 cm gylyje, tačiau jis nebuvo užfiksuotas kitose tyrinėtose vietose. Šis sluoksnis gali būti senesnis už dvaro sodybą ir priklausyti ankstesnei bajoro sodybai. Taip spėti leidžia tyrinėtose vietose rastos lipdytų molinių puodų šukės. Virš šio horizonto slūgso dvaro sodybos horizontas su anksčiau minėtais radiniais. Viršutinis sluoksnio horizontas – tai daugiausia XX a. griuvenos.

Dvaro sodybos tvoros. *Pirmoji*, senesnė, dvaro sodybos tvora buvo atrasta už 53 m į V nuo oficinos. Tai įvairaus dydžio akmenų tvora, einanti PR–ŠV kryptimi, sukrauta įkalnėje ir kiek sutvirtinta kalkių skiediniu ir plytomis. Tvoros V pusėje nejudinta žemė, o R – 80 cm storio kultūrinis sluoksnis. *Antroji* dvaro sodybos tvora ir 2–iejų vartų stulpų liekanų rasta už 92 m į V nuo oficinos. Tai XIX a. pab. Pliaterių dvaro sodybos tvora. Išlikę jos fragmentų, juosiančių dvaro parką iš Š ir R pusių, tačiau sunykusi V dalis, skyrusi dvarą nuo miestelio. Šio fragmento, einančio PV–ŠR kryptimi, liekanos ir buvo atkastos. Tvora sumūryta iš stambių lauko akmenų, sutvirtinta kalkių skiediniu.

Pastatų pamatai. Iš viso atrasti 5 pastatų pamatai. Visi jie skirtingi.

1 pastato pamatai buvo aptikti kanalizacijos tranšėjoje Nr. 4 ir 5–iose perkasose. Pamato akmenys pasirodė 18–20 cm gylyje, o jų apačia siekė 62 cm gylį, taigi siekė įžemio paviršių. Pamato akmenys buvo išdėstyti tamsiajame dvaro sluoksnyje. Pamatas sukrautas iš apvalių ir skaldytų 30×20×15, 40×20×20, 35×32×20, 65×35×30 cm dydžio akmenų. Akmenys krauti 2 eilėmis, smulkesni apačioje. Kalkių skiedinio, jungiančio akmenis, buvo gana daug, o pamato paviršius išlygintas storu skiedinio sluoksniu. Pamato plotis 60–65 cm, o aukštis tik 40 cm. Tokie matmenys rodo, kad tai medinio pastato pamatas. Jo pamatų plotis 5,8 m, o atidengtos jų dalies ilgis 8 m. Atstumas tarp vidinių pamato pusių – 4,3 m. Pastato orientacija 110°.

2 pastato pamatai buvo rasti perkasoje Nr. 8, 5 cm gylyje. Tuojau po keliuko paviršiumi pasirodė didelis plokščias akmuo. Tik nuėmus viršutinį griuvenų sluoksnį, 10 cm gylyje, 1'–3' B–C' kvadratuose, išryškėjo status akmeninių pastato pamatų V kampas. Pastatas, matyt, buvo orientuotas ŠR–PV kryptimi, bet išlikusi pamato dalis nedidelė, todėl pastato orientacija galėjo būti ir statmena anksčiau nurodytajai. Pamatui iškastas 50 cm pločio ir 80 cm gylio griovys, į kurį prikrauta įvairaus dydžio, daugiausia apvalių, neskaldytų akmenų. Pamatų kampe padėtas didelis, plokščias 60×60×15 cm dydžio akmuo, o kiti buvo mažesni – 33××30×40, 20×15×10, 20×20×25, 12×15×20 cm. Akmenys į pamatų griovį sudėti taip, kad mažesnieji užpildytų tarpus tarp didesniųjų. Didesni akmenys gulėjo dugne,

o tarpuose ir viršuje – mažesni. Į pamatus tarp akmenų įmesta ir keletas plytų. Visą pamatų griovio tūrį tarp akmenų sudaro pilkšvas, rupus smėlis. Kad taip gerai užpildytų tarpus, smėlis turėjo būti liejamas vandeniu. Skiedinio pėdsakų pamatuose nebuvo aptikta.

3 pastato pamatų fragmentas taip pat rastas 8 perkasoje. 50 cm gylyje, dvaro sluoksnyje, pasirodė 40 cm ilgio ir 60 cm pločio akmeninio pamato fragmentas. Greičiausiai tai pamato pati apačia. Pamatas sudėtas iš 35×15×20, 12×15×12, 20×15×13 cm ir panašaus dydžio apvalių, neskaldytų akmenų ir 3 raudonų plytų gabalų. Akmenys jungti kalkių skiediniu. Preparavus pamatą, paaiškėjo, kad akmenų apačia 60 cm siekė įžemį – gelsvą smėlį.

4 pastato pamatai buvo aptikti perkasos Nr. 9 Š sienoje. Pamatų akmenys pasirodė 55–80 cm gylyje nuo žemės paviršiaus. Šioje perkasoje pamatų ilgis 3,5 m, jie užima visą perkasos sieną. Vakarinė pamatų dalis išryškėjo 10 perkasoje, kur pasirodė dar 1,5 m ilgio pamatų fragmentas. Tai viena pastato pamatų siena, kurios ilgis 5 m, o orientacija R–V. 10 perkasoje aptiktas pamatų kampas. Čia vienas didelis akmuo buvo padėtas kryptimi, statmena visų kitų akmenų dėjimo krypčiai. Pamatai krauti iš 80×60×60, 40×50×50, 20×30×25, 35×35×30, 40×50×20 cm ir keleto mažesnių – 20×15×15 cm dydžio akmenų. Jie dėti viena eile ir niekuo nesutvirtinti, neaptikta jokio skiedinio pėdsakų. Atrodo, kad tai medinio pastato pamatai.

5 pastato pamatai – tai XIX a. pab. Pliaterių rūmų pamatai. Jie buvo 80 cm pločio, mūryta kalkių skiediniu iš įvairaus dydžio akmenų: 100×40×50, 25×40×30 cm. Dauguma akmenų skaldyti, plokščia puse atsukti į išorę. Į didesnių akmenų tarpus pridėta smulkesnių, net ir visai smulkių akmenukų. 105 cm aukščio viršutinė pamato dalis lygi, statmena. 105 cm gylyje yra 20 cm pločio į išorę išsikišusi atbraila. Ant jos krėstas storas, 10 cm storio, kalkių skiedinio sluoksnis. Nuo 105 cm gylio praplatėjusio pamato išorinė siena vėl statmena ir lygi. 2 m gylyje aptiktas dar vienas 5–7 cm storio kalkių skiedinio sluoksnelis. Pamato apačios pasiekti nepavyko. 40 cm aukščio viršutinė pamato dalis buvo virš tuometinio žemės paviršiaus. Tai rodo tinko sluoksnis tarp akmenų, suformuotas iškiliu pusapvaliu ranteliu. Giliau tokios apdailos nebėra. Pamato paviršius visur

dengtas storu kalkių skiedinio sluoksniu, tik kai kur likę juo nepadengti dideli, plokšti pamato akmenys. Laštakas buvo įrengtas išilgai abiejų tyrinėtų sienų. Tai 1 m pločio nedidelių akmenukų grindinys, sudėtas prie pamato išorinio krašto. Laštako vidurys įdubęs 7 cm. Jo pakraščiais ir pačiame vidurio įlinkime eilute sudėti 12×8 cm dydžio plokšti akmenys, o kiti grindinio akmenėliai mažesni – 8×5 cm ir panašaus dydžio. R sienos E 1 kvadrate buvo padarytas laštako pjūvis. Paaiškėjo, kad laštakui iškastas 1 m pločio ir 70 cm gylio griovys. Į šio dugną primesta kiek stambesnių – 10×12×8 cm ir panašaus dydžio akmenų. Jų sluoksnis sudarė 30 cm. Virš šių akmenų užpiltas 30 cm smulkios skaldos sluoksnis. Ant jos sudėti laštako grindinio akmenys. Abi laštako šakos nuolaidžios rūmų ŠV kampo kryptimi, kur jos sujungtos stačiu kampu ir gražiai užbaigtos didesnių akmenų rėmeliu. Abiejų laštako šakų susikirtime iš plytų sumūrytas ir tinkuotas keturkampis 72×47 cm dydžio rezervuaras lietaus vandeniui subėgti. Jo vidaus matmenys 60×54 cm, o gylis 60 cm. Rezervuaro ŠR gale, 30 cm nuo viršutinio krašto, padaryta anga į lietaus kanalizacijos kanalą. Šis padarytas iš glaudžiai sudėtų 27,5×12×6 cm dydžio plytų. Jo ilgis 15 m. Kanalas prasideda prie rūmų ŠR kampe įrengto lietaus vandens rezervuaro ir lanku suka Š–ŠR kryptimi į parką. Ten kanalo gale palikta vertikali kiaurymė, tačiau jos viršus, matyt, nuardytas. Tai galėjo būti neaukštas, iš viršaus dengtas kaminėlis. Kanalo gale, prie pat minėtos kiaurymės, aptiktas 3×2 m dydžio akmenų grindinys. Padarius jo pjūvį, paaiškėjo, kad tai 1,5 m gylio duobė, prikrauta įvairaus dydžio akmenų. Dugne gulėjo 100×60×40, 60×50×50, 40×35×50 cm ir panašaus dydžio akmenys, o viršuje sudėti gerokai mažesni – 20×30×15, 20×15×10 cm ir pan. Šios akmenų pilnos duobės paskirtis buvo sugerti lietaus vandenį, kanalu atitekėjusį nuo rūmų. Kanalas buvo padarytas taip: į 30 cm gylio ir 30 cm pločio griovelio dugną labai glaudžiai šonais suklotos plytos, paguldytos plokštumomis ant žemės, skersai griovelio. Abiem šio klojinio kraštais, prie griovelio sienų, sudėtos ant šonų suguldytos plytos. Ant šių sudėta dar po vieną plytų eilę plokštumomis, bet išilgai kanalo. Kanalą užbaigia viršutinė plytų eilė, kur plytos sudėtos skersai, plokštumomis, labai glaudžiai, lygiai taip, kaip ir apatinė plytų eilė griovelio dugne. Vietomis išorinėse plytų kanalo pusėse sudėtos akmenų eilutės,

galbūt tam, kad plytos geriau laikytųsi suglaustos. Atrodo, kad plytų kanalas buvo užkastas žemėmis.

Koklių degimo krosnys. Perkasoje Nr. 8, 120 cm gylyje, išryškėjo 3,2 m ilgio ir 1,5–2 m pločio raudono perdegusio, bet nesukepusio molio plotas. Pati jo viršūnė buvo 50 cm gylyje. Molyje gulėjo nemažai 25×15×18, 20×20×12, 10×15×16 cm dydžio akmenų, ypač jų daug Š krašte. Molio sluoksnis 20–25 cm storio, storiausias ploto viduryje. Molio apačia gulėjo ant įžemio, 135 cm gylyje. Tiek molyje, tiek ir žemėse aplink jį buvo labai daug anglių, tačiau jie aptikti tik Š, pačiame žemiausiame molio ploto krašte. Visur aplinkui rasta labai daug puodyninių koklių gabalų. 1 koklis buvo beveik sveikas, o kiti 2 apysveikiai.

Antrosios tokios krosnies fragmentas buvo užfiksuotas elektros kabelio tranšėjoje, tačiau jos tyrinėjimas atidėtas ateičiai.

Parko takelis. Perkasoje Nr. 2 atidengta 14,2 m takelio atkarpa. Abu jo galai suardyti XIX a. statybų. Išlikusi jo dalis 12,2 m ilgio, eina 300°–360° kryptimi. ŠV gale takelį perkerta ir suardo lietaus kanalizacijos įrenginys, o PV jo galas suardytas XIX a. gale, kasant šulinį. Dalis suardyto takelio akmenų buvo sudėta prie šulinio iš ŠV pusės į 2,5×2,5 m ploto grindinėlį. Kad jis nepriklauso takeliui, rodo kiek skirtingai nuo takelio sudėti grindinėlio akmenys. Parko takelis nuolaidus ŠV kryptimi, jis eina nuo kalniuko, kur buvo dvaro rūmai, į parką. Plotis 70–75 cm, abu kraštai lygūs. Parko takelis grįstas nevienodo dydžio akmenimis. Visi jie natūralūs, neskaldyti, dauguma jų plokšti, išskyrus pačius mažiausius. Abiejuose takelio kraštuose sudėti stambesni, plokštesni 25×18×15, 30×20×15, 12×18×10 cm. Takelio viduryje sudėti nuo 15×12×10 cm iki 8×5×7 cm dydžio apvalūs ar paplokšti akmenys. Grindinys labai tankus ir dailus, tarpai tarp akmenų maži, akmenys pritaikyti vienas prie kito. Takelio akmenys sukloti į 1,3–1,5 m pločio ir 30 cm storio smėlio sluoksnį. Už takelio kraštų smėlis pasklidęs po 30–50 cm į abi puses. Greičiausiai takeliui buvo iškastas griovys ir pripiltas smėlio. Griovys kastas dvaro sluoksnyje. Kraštiniai takelio akmenys gana stori, gana giliai guli smėlyje, o iš smėlio 3–5 cm kyšo plokščioji jų pusė.

Statybinės medžiagos. Visuose kultūrinio sluoksnio horizontuose, išskyrus patį seniausią, aptikta kelių standartų plytų, plytgalių ir jų trupinių. Dalis plytų naudotos apdailai, tašytos nusmailinant galus ir suapvalinant

briaunas. Kitos statybinės medžiagos – tai keleto tipų profiliuotos čerpės, molinės grindų plytelės, langų stiklas, keleto tipų kalkių skiedinio gabalai, sienų tinkas. Seniausias storiausia patina pasidengęs langų stiklas buvo 0,3 cm storio, o naujesnis – 0,4 cm. Iš tinko gabalų 2 buvo su tamsiai mėlynai dažytų ornamentų fragmentais.

Kokliai. Apie pusę visų radinių sudarė įvairių tipų kokliai ir jų fragmentai. Seniausi iš jų puodyniniai kokliai, kurių sveikų ir fragmentų rasta labai daug, ypač jų degimo krosnies aplinkoje. Didžiausią dalį sudarė plokštiniai kokliai. Dalis jų buvo lygiu paviršiumi, tačiau daugiau reljefinių. Daugiausia tai buvo glazūruoti kokliai, tačiau pasitaikė ir neglazūruotų. Spalvos – balta, juoda, ruda, keleto atspalvių mėlyna, keleto atspalvių žalia, gelsva, violetinė. Tarp koklių pasitaikė karnizinių koklių ir karūnėlių fragmentų.

Keramika. Kitą didžiausią radinių dalį sudarė įvairios puodų ir indų šukės. Seniausia grupė – tai lipdytų molinių puodų šukės, kurių rasta tik keletas. Nemažai buvo žiestų molinių puodų šukių banguotu ornamentu – tai stambūs puodų sienelių gabalai ir keletas sveikų dugnų. Daugiausia rasta glazūruotų puodų šukių, dengtų balta, geltona, žalia, mėlyna, ruda glazūra. Glazūruoti indai – tai puodynės, dubenys, lėkštės, keptuvės su kojelėmis, vazos. Tarp puodų šukių rasta fajansinių ir porcelianinių indų duženų: dubenų, lėkščių, puodelių, vazų.

Stiklas. Be langų stiklo, Kurtuvėnų dvaro sodyboje rasta stiklinių indų, gertuvių ir ypač daug rankų darbo vyno butelių bei jų šukių.

Kiti radiniai. Be minėtų stambių radinių grupių, dar buvo rasta geležinių karietų apkaustų ir detalių, geležinių durų apkaustų, žalvarinių langų apdailos detalių, sidabrinė XIX a. taurelė. Rasta XIX a. medžioklinio šautuvo šovinių ir labai daug gyvulių kaulų, ragų, dantų, ilčių. Dalis jų – šernų žandikauliai su iltimis, stambūs ragai – medžiojamų žvėrių kaulai.

Chronologija. Kurtuvėnų dvaro sodyba istoriniuose šaltiniuose datuota XV a. pab. – XX a. 1,5 m gylyje po dvaro sluoksniu aptiktas senesnis kultūrinis sluoksnis ir lipdyta keramika leidžia teigti, kad Kurtuvėnų dvaro sodybos vietoje yra buvusi senesnė bajoro sodyba, datuotina vėliausiai XIII–XV a.

Birutė SALATKIENĖ

Investigations of a farmstead of Kurtuvėnai estate in 1998

In 1998 in the farmstead of Kurtuvėnai estate (Šiauliai district), the area of 375 m^2 was explored. The cultural layer of 10-100 cm was found. In the area explored two fences of a farmstead, the stone foundations of 8 buildings, a cobbled stone park path, 2 pot tile baking stoves and more than 2,000 other finds such as building materials (bricks of different standards, tiles, clay floor tiles, a windowpane), tiles (pot, flat, cornice and crown tiles), pottery (earthenware, items with wavy patterns, glazed pottery, sherds of glazed earthenware and chine), sherds of glass and other household items were found. Chronology – the 18th -20th centuries.

Saulius SARCEVIČIUS

KELMĖS DVARO TYRINĖJIMAI 1999 M.

1999 m. Kelmės dvare, šalia antvartinio pastato, kuris, pagal rašytinius šaltinius, statytas XVII a. vid. dvarininko Jurgio Gruževskio (mirusio 1651 m.) ir jo žmonos Marijonos Podbereskaitės, buvo atlikti archeologiniai žvalgomieji tyrinėjimai – iškasti 5 žvalgomieji šurfai (Nr. 1–5). Tyrinėjimų metu fiksuotas 1,2 m storio kultūrinis sluoksnis, datuotinas XVII–XX a.

Šurfuose Nr. 2, 3, 4 buvo išskirti antvartinio pastato statybos bei pirminis žemės paviršiai, kurių dalis (prie pastato ŠR sienos) išgrįsta akmenimis. Tyrinėjimų metu nustatyta, kad pirminis antvartinio pastato paviršius šurfe Nr. 2 yra 0,4–0,5 m gylyje, šurfe Nr. 3 – 0,2–0,4 m (H_{abs} 125,40–125,20 m), šurfe Nr. 4 – 0,8 m gylyje (H_{abs} 125,25 m). Buvusio pravažiavimo po pastatu dabartinis akmenų grindinio aukštis prie ŠR fasado H_{abs} 124,99 m, prie PV fasado – H_{abs} 124,07 m.

Šurfe Nr. 1 atkastos, atrodo, buvusios mūrinės tvoros liekanos. Apie ją užsimenama XIX a. dvaro inventoriuose, ji vaizduojama XX a. pr. fotonuotraukose, piešiniuose. Panašu, kad siena išgyveno kelis statybos etapus – aptikta plytų bei prie jų prisišliejusių akmenų mūro liekanų. Fiksuotas plytų mūras šliejasi prie antvartinio pastato ir, matyt, yra to paties statybos laikotarpio.

Statinių pamatų fragmentai taip pat aptikti šurfuose Nr. 2, 4. Vienas jų statytas tuo pačiu laikotarpiu kaip ir antvartinis pastatas (šurfas Nr. 2), kitas